

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

УДК 343.979(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2025.22>

Є. Гетьман,

аспірант кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ЕНЕЗА ЕКОЛОГІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ: ПЕРІОД ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Шлях наукового осмислення причин і умов екологічної злочинності пролягає через дослідження таких її кримінологічних ознак, як соціальна природа та історична мінливість.

Зокрема, Ю. А. Турловою висловлювалася позиція щодо важливості врахування специфіки детермінаційного комплексу екологічної злочинності для ефективного її запобігання [1, с. 133].

Розглядаючи детермінацію екологічної злочинності, варто простежити витоки сучасних пануючих типів природокористування та екологічної свідомості, оскільки, на нашу думку, їх зародження відбулося саме у часи первісності.

Оцінка стану літератури. Дослідженню заборон, злочинів та покарань у первісному суспільстві присвячені класичні праці таких вчених, як Д. Д. Фрейзер (J. G. Frazer) та Б. Маліновський (B. Malinowski). Питання правового аналізу походження і розвитку злочинності в історії людства вивчалися Т. В. Корняковою, О. Л. Соколенко, К. А. Марковим, Б. В. Шубою та Н. О. Максименцевою. Розгляд відображення проблематики злочину в первісних формах самоусвідомлення людей здійснював О. В. Микитчик. Дослідження історичного та ґносеологічного аспекту соціальної природи злочинності виконували Г. А. Шпиталенко, Д. П. Мельничук та Ю. В. Богоявленська.

Історико-правові розвідки за напрямом кримінально-правової охорони природних ресурсів знайшли своє місце у дисертаціях О. В. Скворцової, О. М. Будяченко, С. В. Мурихіна, І. В. Бердніка, Б. М. Семенишини-Фіголь та М. В. Юркевича.

У той же час, не зважаючи на всебічність і глибину наукового пошуку, можна стверджувати, що у фаховій літературі питання генези екологічної злочинності в Україні у період первісного суспільства не було розкрито на достатньому рівні.

Метою статті є проведення історико-правового аналізу походження екологічної злочинності на українських землях у період первісного суспільства.

Для досягнення мети даної публікації поставлені завдання розкрити особливості природокористування первісної людини, регуляторів соціального життя та уявлень про делікт.

Виклад основного матеріалу. Першооснови виникнення сучасної цивілізації закладалися протягом найтривалішого в історії періоду первісного суспільства. Еволюція людини призвела до розтотожнення із природою, пристосування та перетворення об'єктів навколишнього природного середовища, виникнення уявлень про оточуючий світ та появи соціальних норм, релігійних вірувань і культури [2, т. 1, с. 17] [3, с. 5] [4, с. 43] [5, с. 115].

За Ю. В. Павленком первісне суспільство, як перша стадія розвитку людства, характеризувалося колективізмом, кровною спорідненістю, родоплемінною організацією та міфологічним світоглядом [6, т. 8, ст. 111].

К. Л. Голпайк (С. R. Hallpike) також наводить такі ознаки, як компактність, примітивність технологій виживання, відсутність писемності, грошей чи владної централізації [7].

Через територію сучасної України проходив один із напрямів планетарного розселення найдавніших людей. Археологічно доведена поява людини відбулася близько 1 млн років тому [8, с. 118].

Враховуючи обмеженість нашого дослідження, вважаємо за необхідне виокремити наступні знакові періоди в історії первісного суспільства на українських землях: 1) пізній палеоліт (35–10 тис. років тому); 2) мезоліт (10–6 тис. років тому); 3) неоліт (6–3 тис. років до н.е.); 4) енеоліт (4–3 тис. років до н.е.) 5) бронзова доба (2 – поч. 1 тис. до н.е.).

Початковий період історії людства визначається цілковитим пануванням привласнювальних форм господарства: мисливства, збиральництва і рибальства, що базувалося на основі спільного користування природними ресурсами, включно із землею (територією), та було основою зародження первісних відносин [9, с. 11].

Як наголошує І. В. Буян, взаємодія первісної людини з рослинним світом призвела до її відокремлення від природи [10, ст. 57].

У свою чергу О. М. Дроваль зазначала, що земля, вода, ліси сприймалися людьми як суто окремі елементи природи, без встановлення їх взаємозв'язку між собою [11, ст. 10].

Колективна власність на природні ресурси була однією із головних ознак епохи. Проте, за неоліту вже виникають зачатки протовласності вождів, шаманів та їх сімей [12, с. 4–5, 14] [13, с. 63].

Існують два протилежних уявлення щодо ставлення давніх людей до природи: 1) гармонійне співіснування (напр., Д. О. Березюк, Л. Вайт мол. (L. J. White), Т. Роззак (T. Roszak)); 2) примітивність і хижацькість (напр., В. В. Химинець, Ю. В. Павленко, Д. А. Гатрі (D. A. Guthrie)) [14, с. 201] [15] [16], [17] [6, т. 8, ст. 111] [18, с. 721].

Ми погоджуємося із позицією Д. А. Гатрі (D. A. Guthrie) про схожість нашого із первісною людиною ставлення до навколишнього природного середовища та хибність концепції «гармонійності» [18, с. 721].

1. Пізній палеоліт. Хронологічно на палеоліт України припадає поява перших людей, які поетапно заселяли багату ресурсами територію [8, с. 118] [19, с. 7] [20, с. 38].

Відповідно до археологічного моделювання адаптації первісності, у фінальному палеоліті виокремлюється сім моделей мисливців: на мамонтів; північних оленів; на стадних степових копитних; прильодовикових гір; лісів помірної зони; гірських лісів; річкових узбереж [21, с. 20].

2. Мезоліт. Виникає розподіл промислової території між первісними виробничими колективами, що поєднував безпосередність володіння та протомайнові відносини [22, с. 220].

Екологічна катастрофа, спричинена голоценовим потеплінням, та криза присвійного господарства призвели до масштабної перебудови способу життя мисливців-збирачів і виокремлення низки структурно відмінних моделей адаптації: лісових мисливців; річкових рибалок, мисливців і збирачів; мисливців і збирачів гір та передгір'їв; мисливців та збирачів степу і лісостепу [23, т. 1, с. 26, 28] [24, с. 17] [25, с. 86-89] [30, с. 51] [31].

3. Неоліт. Докорінність зрушень в життєдіяльності первісної людини на завершальній стадії кам'яного віку мала настільки важливе значення в історії людства, що була іменована «Неолітичною революцією» [32, с. 53] [33, с. 91] [34, с. 61–85].

Провідні характеристики неолітизації: 1) перехід від привласнювальних форм господарства до відтворювальних (землеробство і скотарство); 2) винайдення нових способів виробництва та виготовлення знарядь праці; 3) перехід від кочового до осілого способу життя; 4) приручення свійських тварин; 5) демографічний вибух, збільшення середньої тривалості життя; 6) суттєве збільшення кількості і розмірів поселень; 7) важливі зміни в духовному світі людини, трансформація її світогляду [35, с. 17–18].

4. Енеоліт. Найяскравішою археологічною культурою цієї доби була трипільська культура [36, ст. 18].

М. Ю. Відейко зазначає, що в енеоліті зростають антропогенні впливи на навколишнє середовище. В місцях

великого скупчення людей порушувалася екологічна рівновага, а рівень економіки виявився недостатнім для протистояння екологічним змінам на межі атлантику і суббореалу. Рішення проблеми полягало у створенні нових прогресивних технологій виробництва продуктів харчування, проте люди ранньобронзового віку пішли шляхом пристосування господарських систем до нових умов [37, с. 108].

5. Бронзова доба. Визначальними рисами були існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, виділення скотарських племен та високий рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзо-ливарного [26, ст. 17].

Еволюція впливу людської діяльності на довкілля наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

Еволюція впливу людської діяльності на довкілля

Історичний період	Особливості природокористування	Наслідки для довкілля
Пізній палеоліт	Активне мисливство та рибальство, поява луку та стріл	Винищення великих тварин та корисних рослин, зменшення популяції середніх і невеликих особин
Мезоліт	Удосконалення знарядь праці, появи ускладненого збиральництва і ресурсозбережних стратегій	Масове знищення стадних тварин
Неоліт	Перехід від привласнювальних форм господарства (збиральництво й полювання) до відтворювальних, нові способи виготовлення знарядь праці, приручення тварин	Виникнення штучних біогеохімічних циклів, зміна структури біогеоценозів та їх руйнування (підсічне землеробство)
Енеоліт	Екстенсивне землеробство	Локальне винищення лісів та рослинності, спустошений тваринний світ
Бронзова доба	Активне впровадження бронзових знарядь, організація комплексного землеробсько-скотарського сільськогосподарського виробництва	Розорювання земель, скорочення пасовиськ, винищення гаїв і лісів, обміління річок і висихання степів. Забруднення ґрунту та шкідливий вплив на здоров'я людини через металу

Побудовано автором з використанням джерел [23, т. 1, с. 22, 59-60] [27, с. 18] [28, ст. 189] [29, с. 43] [30, ст. 34] [35, с. 17–18] [37, с. 106–107, 110] [38, с. 38] [39] [40, с. E5666-E5667] [41, с. 405] [42, с. 19] [43, с. 27] [44, с. 71–74] [45, с. 185, 187] [46] [47, с. 656]

Серед видів злочинності пер-
вісного устрою Т. В. Корнякова
та ін. виділяють сакральний (свя-
щенний) та загальнокримінальний.

Сакральний характеризується певними реліквіями і духами, через те що людина вважала, що постійно знаходиться у їх оточенні. Загальнокримінальний вид злочинності охоплював: вбивства, зґвалтування, пограбування, крадіжки, розбійні напади [65, ст. 8–9].

В. К. Матвійчук та О. М. Будяченко відмічали відсутність кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища за часів первіснообщинного і родового ладу [66, ст. 28] [51, ст. 47].

На думку Н. А. Вангородської, для права додержавної доби злочин існував лише як факт визначеної матеріальної шкоди, право не сприймало злочин там, де її не було. В наслідок цього, вказує вчена, за загально розповсюдженим положенням примітивного права, цілий ряд вчинків, які не спричиняли шкоду прямо чи опосередковано, не вважалися злочинними та не викликали жодної кримінальної реакції [67].

І. Й. Бойко зазначає, що зародження та розвиток первісних звичаїв цивільного та кримінального характеру почалися у період переходу від палеоліту до мезоліту, від матриархату до патріархату, у період розкладу первіснообщинних відносин, зокрема зі створенням сім'ї, роду, племені. У первісних людей формувалося розуміння злочину як суспільної небезпеки, адже людині чи людській спільноті було завдано шкоди, заподіяно зло, від чого у людини чи спільноти виникали страх, страждання тощо [68, ст. 17–18].

Огляд знакових періодів в історії первісного суспільства на українських землях дозволяє дійти висновку, що господарська активність давніх людей була екстенсивною, справляла вплив на довкілля та періодично призводила до екологічних криз.

Первісні люди вбачали вихід у вдосконаленні знарядь праці та інтенсифікації добування природних ресурсів. Навіть перехід до відтворювального

процесу не дозволив віднайти розв'язання проблеми деградації і виснаження довкілля.

Для фундаментального вирішення цієї задачі було два шляхи: 1) обмеження обсягу природокористування і споживання; 2) підвищення родючості ґрунтів, відновлення знищених компонентів навколишнього природного середовища.

Проте, не зважаючи на циклічність екологічних криз, давнє населення українських земель не відступило від екстенсивних сільськогосподарських практик.

Ми вважаємо, що наявність на українських землях величезної кількості врожайних та лісистих територій при відносно невеликій щільності населення спонукали первісних людей обрати більш простий з точки зору витрат людських ресурсів і пристосованіший для виживання (в короткочасній перспективі) екстенсивний шлях розвитку продуктивних сил. Якщо проаналізувати результати довкілєвого впливу промислової діяльності від початку розгортання промислової революції і до сьогодення, можна помітити, що для сучасної цивілізації, як і для первісного суспільства, серед пріоритетних перебувають саме виробничі потреби.

Для порівняння важливо відмітити, що у часи завершення переходу до відтворювального господарства деякі прадавні землеробські суспільства демонстрували альтернативу екстенсивному підходу, намагаючись відшукати баланс між потребами людини та станом довкілля.

У якості таких прикладів вчені наводять діяльність неолітичного населення Арголідського півострова (Греція) та Центральної Анатолії (Туреччина) [69, ст. 20], [70], [71], [72].

На нашу думку, причина відмінності підходів полягала у географічному факторі (оточеності значних територій Арголіди та Анатолії морем і гірськими масивами) та

обмеженості природних ресурсів, які не дозволяли безперервно змінювати місце проживання і господарювання при втраті родючості черговою ділянкою землі.

Все ж таки слід зауважити, що давнє населення українських земель намагалось впорядкувати промислову активність за допомогою первісних соціальних норм.

Дари природи перебували у спільному, общинному володінні. Лише після їх вилучення із природного середовища та знеособлення працею, об'єкти тваринного і рослинного світу могли набувати статусу особистого майна роду чи окремого мисливця або збирача. Із ускладненням суспільних відносин поширюється явище закріплення земельних ділянок як ареалів добування ресурсів за особами, наділеними авторитетом і владою у роду чи племені.

Вже усвідомлюючи вплив від діяльності людини на оточуючу природу, давні спільноти застосовували табу для спроб відновлення популяції промислових тварин.

Окремо варто зупинитися на ролі релігійних уявлень у відносинах «людина-природа».

Не маючи раціональних пояснень суті явищ природи (блискавки, вогню, посухи, повені тощо), первісна людина легко наділяла деякі з об'єктів довкілля якостями представників містичного світу. З цією метою сакральними вважалися певні види дерев та тварин. У той же час, це не свідчить про існування природоцентричної екосвідомості, оскільки жодним чином не перешкоджало масовому винищенню лісових і степових біоценозів під час підсічно-вогневого землеробства, будівництва житла, виробництва металу, полювання та випасання худоби.

Світогляд первісної людини становить важливу частину сучасного колективного досвіду, продовжуючи впливати на детермінацію девіантної поведінки.

Важко не погодитись із Т. В. Корняковою та Н. С. Юзіковою, що передумовами екологічної злочинності є існуючі традиції природокористування, що історично склалися протягом багатьох століть та успадковуються прийдешніми поколіннями [73, ст. 228].

Оскільки екологічна злочинність як явище може існувати за умови запровадження кримінальної караності діянь, що посягають на суспільні відносини із забезпечення нормального екологічного стану біосфери, у первісному суспільстві вона була відсутня.

У той же час можна стверджувати, що у часи первісності природні ресурси могли бути предметом деліктних посягань сакрального та загальнокримінального видів злочинності та перебували під охороною первісних соціальних норм.

Метою захисту культових рослин і тварин було запобігання настанню негативних наслідків «гніву» чи «помсти» надприродних сил. У свою чергу, тварини, вилучені із дикої фауни чи вирощені за допомогою праці, захищалися як об'єкти володіння роду чи індивіда.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Початки формування соціально-екологічного досвіду людства сягають часів, коли людина усвідомила свою відмінність від оточуючого світу, від природи, та почала формувати стійкі спільноти у процесі боротьби за виживання.

Не зважаючи на перманентний поступ, сучасне суспільство продовжує зберігати глибинні патерни у ставленні до довкілля, закладені саме у часи первісності.

У підсумку можна стверджувати, що негативна практика екстенсивного природокористування та ставлення до довкілля, як до продовольчо-ресурсної бази, сформовані у часи первісності, заклали основи сучасної деструктивної екологічної свідомості та увійшли до детермінаційного комплексу еко-

логічної злочинності в Україні. Перспективними видаються подальші дослідження причинно-наслідкового зв'язку між сучасною деструктивною екологічною свідомістю та змістом відносин «людина-природа» у часи первісності.

Стаття присвячена дослідженню генези екологічної злочинності на українських землях у часи первісності шляхом проведення історико-правового аналізу. Для досягнення мети публікації поставлені завдання із розкриття особливостей природокористування первісної людини, її уявлень про регулятори соціального життя та протиправні діяння.

Виокремлено періоди в історії первісного суспільства, протягом яких відбувалося найбільше антропологічне навантаження на навколишнє природне середовище: 1) пізній палеоліт (35–10 тис. років тому); 2) мезоліт (10–6 тис. років тому); 3) неоліт (6 – 3 тис. років до н.е.); 4) енеоліт (4–3 тис. років до н.е.) 5) бронзова доба (2 – поч. 1 тис. до н.е.). Підтримано позицію щодо хибності концепції виключної гармонійності співіснування первісної людини та природи, на підтримку якої наведено приклади негативних наслідків впливу господарської діяльності на біоценоз у ключові періоди первісності. Наведено бачення причини відсутності прогресивних змін у підходах до природокористування давнього населення українських земель.

У публікації наводяться особливості первісного володіння природними ресурсами та розглядається роль соціальних норм у регулюванні їх використання і поводження з компонентами довкілля, що знаходило свій прояв у звичаях, табу та релігійних віруваннях. Наголошується, що проекція сакрального змісту на деякі з об'єктів природи не перешкоджала масовому вини-

щенню людиною представників флори і фауни.

Звертається увага, що протиправні діяння, які завдавали шкоди довкіллю, підпадали під сакральні (священні) та загальнокримінальні види деліктної поведінки. Вказується, що природні ресурси перебували під охороною первісних соціальних норм – у первозданному стані, як об'єкти культу, та у вилученому із природного середовища, як об'єкти володіння роду чи індивіда.

Констатовано відсутність явища екологічної злочинності в первісному суспільстві у зв'язку із відсутністю такого родового об'єкту делікту, як суспільні відносини з охорони нормального екологічного стану біосфери.

У статті зроблено висновок про роль негативної практики екстенсивного природокористування та ставлення до довкілля, сформованих у часи первісності у подальшому розвитку екологічної злочинності в Україні. Висловлено бачення перспективності подальших досліджень причинно-наслідкового зв'язку між сучасною деструктивною екологічною свідомістю та змістом відносин «людина-природа» у часи первісності.

Ключові слова: первісна людина, природокористування, екологічна свідомість, злочинність, детермінація.

Hetman Ye. The genesis of environmental crime in Ukraine: the period of prehistoric society

This article explores the genesis of environmental crime in Ukrainian lands during the prehistoric period through historical and legal analysis. In order to achieve the publication's goal, the authors set out to reveal the characteristics of primitive human resource use, their perceptions of social life regulators, and illegal actions.

України : Енциклопедія. Київ, 2011. Т. 8 : Па-Прик. С. 111–116.

7. Hallpike C. R. Is there a 'primitive society'? *History reclaimed*. URL: <https://historyreclaimed.co.uk/is-there-a-primitive-society/> (date of access: 29.04.2025).

8. Баженов О. Л. До проблеми заселення найдавнішими людьми території України (доба раннього палеоліту). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2018. № 11. С. 116–124.

9. Каденюк О. С. Аграрна Історія України (з найдавніших часів до сьогодення) : Навч. підруч. Кам'янець-Подільський, 2018. 310 с. URL: <http://188.190.43.194:7980/jspui/bitstream/123456789/1305/1/Agrarian-history-2017.pdf> (дата звернення: 29.04.2025).

10. Буян І. В. Первісне суспільство – першопроходець у формуванні джерел, умов, чинників задоволення людської нужденності. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 53–65.

11. Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. 226 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0416U005571/> (дата звернення: 29.04.2025).

12. Генінг В. Ф. Соціальні формації первісності. *Археологія*. 1989. № 4. С. 3–16. URL: http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_1989_04.pdf (дата звернення: 29.04.2025).

13. Тарасевич В. М. Еволюція власності в общині та племені. *Економічна теорія*. 2014. № 4. С. 61–78. URL: https://etet.org.ua/docs/ET_14_4_61_uk.pdf (дата звернення: 29.04.2025).

14. Березюк Д. О., Рачинська К. О. Людина та природа. Етапи взаємодії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2009. № 644: Хімія, технологія речовин та їх застосування. С. 198–206. URL: <https://ena.lpnu.ua/items/30667040-31a5-46b1-bb21-e25c22828697> (дата звернення: 29.04.2025).

15. White L. J. The historical roots of our ecologic crisis. *Science*. 1967. No. 155. P. 1203–1207.

16. Roszak T. *The making of a counter culture*. N.Y. : Doubleday & Co, Garden city, 1969. 303 p.

17. Химинець В. В. Еколого-економічна освіта в контексті сталого розвитку : монографія. Ужгород : Два кольори, 2009. 220 с.

18. Guthrie D. A. Primitive Man's Relationship to Nature. *BioScience*. 1971. Vol. 21, no. 13. P. 721–723. URL: <http://www.jstor.org/stable/1295922> (date of access: 29.04.2025).

19. Степанчук В. М. Нижній і середній палеоліт України (ключові проблеми) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.04. Київ, 2007. 33 с.

20. Степанчук В. М., Матвіїшина Ж. М., Рижов С. М., Кармазінченко С. П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних. *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 8. С. 34–46. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000003481> (дата звернення: 29.04.2025).

21. Залізник Л. Л. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену. *Археологія*. 1997. № 1. С. 17–28. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/197688/03-Zalizniak.pdf?sequence=1> (дата звернення: 29.04.2025).

22. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. Київ : Наукова думка, 1982. 253 с.

23. Балабушевич Т. А., Баран В. Д., Баран В. К. Економічна історія України : Історико-екон. дослідж. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005395> (дата звернення: 29.04.2025).

24. Залізник Л. Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту. *Археологія*. 1988. № 64. С. 11–21.

25. Залізник Л. Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. / Відп. ред. Д. Я. Телегін. Київ : Б-ка українця, 1998. 304 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014325> (дата звернення: 29.04.2025).

26. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу : підручник / ред. Б. Д. Лановик. 3-тє вид. Київ : Вікар, 1999. 719 с.

27. Мацкевий Л. Г. Захід України: критерії визначення кінця палеоліту і початку мезоліту. *Археологія*. 2001. № 3. С. 17–23.

URL: http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_2001_03.pdf (дата звернення: 29.04.2025).

28. Афанасьєв О. Є. Історичні типи природокористування як наукова географічна категорія. *Географія та туризм*. 2012. № 17. С. 186–196.

29. Стратонова А. О. Екологічні кризи в ранньопервісних суспільствах: факти та гіпотези. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2009. № 12. С. 35–44. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/2-21.pdf> (дата звернення: 29.04.2025).

30. Кюсак Д. В. Економіка населення Південно-Східної Європи (XI – початок VI тис. до н.е.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Миколаїв, 2009. 192 с.

31. Barbaza M. *Les civilisations postglaciaires. La vie dans la grande forêt tempërée* / M. Barbaza. – Paris: La maison des roches, 1999. – 127 p.

32. Сегеда С. П. «Неолітична революція» в Європі. Проблема походження індоєвропейців. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 3. С. 53–59.

33. Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посіб. Київ : Либідь, 1999. 225 с.

34. Childe V.G. *Man Makes Himself*. New-York : New American Library, 1951. 191 p.

35. Воропаєва Т. С. Передісторія та початок цивілізаційного розвитку людності на теренах України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Українознавство*. 2014. № 1 (17). С. 10–23.

36. Бойко О. Д. *Історія України. 2-ге вид.* Київ : Вид. центр «Акад.», 2002. 656 с.

37. Відейко М. Ю. Ключові проблеми трипільської протоцивілізації. *Магістеріум. Археологічні студії*. 2001. № 6. С. 106–111.

38. Havlíček, F. and Kuša, M., 2017. Waste management in Bronze Age. *Journal of Landscape Ecology*, 10 (1), pp. 35–43. URL: <https://intapi.sciendo.com/pdf/10.1515/jlecol-2017-0008> (дата звернення: 29.04.2025).

39. Grattan, J. P., Adams, R. B., Friedman, H., Gilbertson, D. D., Haylock, K. I., Hunt, C. O., & Kent, M. (2016). The first polluted river? Repeated copper contamination of fluvial sediments associated with Late Neolithic human activity in southern Jordan. *Science of The Total Environment*, 573, 247–257.

40. Exceptionally high levels of lead pollution in the Balkans from the Early Bronze Age to the Industrial Revolution / J. Longman et al. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2018. Vol. 115, no. 25. P. E5661–E5668. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1721546115> (date of access: 29.04.2025).

41. Early atmospheric metal pollution provides evidence for Chalcolithic/Bronze Age mining and metallurgy in Southwestern Europe / A. Martınez Cortizas et al. *Science of The Total Environment*. 2016. Vol. 545–546. P. 398–406. URL: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2015.12.078> (date of access: 29.04.2025).

42. Гошко Т. Ю. Металообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи : монографія. Київ : ІА НАН України, 2011. 128 с.

43. Бровендер Ю. М. Металовиробництво зрубної культурної спільноти доби пізньої бронзи Дніпро-Донського регіону: загальна тенденція розвитку. *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник*. 2019. № 16. С. 26–37.

44. Клочко В. І. Металеві сокири раннього етапу ямної культури України. *Археологія і давня історія України*. 2019. № 2 (31). С. 67–75. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/163081> (дата звернення: 29.04.2025).

45. Фізико-хімічний аналіз об'єктів історико-культурної спадщини : навч. посіб. / В. Кропивний та ін. ; Заг. ред. В. Кропивний. Кропивницький : ЦНТУ, 2023. 265 с. URL: <https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/ddb5a540-1536-40d4-9682-8ef7867ed6ec/content> (дата звернення: 29.04.2025).

46. Charles J.A. Early arsenical bronzes-a metallurgical view. *American Journal of Archaeology*. 1967. no. 71. P. 20–6.

47. Harper M. Possible toxic metal exposure of prehistoric bronze workers. *Occupational and Environmental Medicine*. 1987. Vol. 44, no. 10. P. 652–656. URL: <https://doi.org/10.1136/oem.44.10.652> (date of access: 29.04.2025).

48. Шумський І.К. До питання соціальних регуляторів первісного суспільства: історико-правовий вимір. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2023, № 64, с. 4–7. URL: <https://>

doi.org/10.32841/2307-1745.2023.64.1 (дата звернення: 29.04.2025).

49. Талдикін О. В. Розвиток права первісних державних утворень та деякі норми регуляції первісного суспільства / О. В. Талдикін // Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування : матеріали наук. семінару (м. Дніпро, 10 грудня 2019 р.). – Дніпро : ДДУВС, 2020. – С. 82–84. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/13388> (date of access: 29.04.2025).

50. Заєць А. П. Первісне суспільство і право. Наукові записки НаУКМА. 2018. Т. 2. С. 13–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMA_2018_2_4 (дата звернення: 29.04.2025).

51. Будяченко О. М. Кримінальна відповідальність за незаконну порубку або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2020. 258 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0420U102028/> (дата звернення: 29.04.2025).

52. Семенишина-Фіголь Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Маріуполь, 2021. 266 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0421U103840/> (дата звернення: 29.04.2025).

53. Донець О. В. Правове забезпечення охорони земель / О. В. Донець // Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / А. П. Гетьман, А. К. Соколова, В. Анісімова та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана. – Харків, 2014. – С. 110–193.

54. Скворцова О. В. Кримінально-правова характеристика незаконної порубки лісу за кримінальним законодавством України (на підставах матеріалів практики Автономної Республіки Крим) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Сімферополь, 2007. 218 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0407U003962/> (дата звернення: 29.04.2025).

55. Гаєвська Т. І. До витоків моралі в суспільстві. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2013. Т. 2, № 19. С. 13–17.

56. Білик В. А. Основні напрями сучасних досліджень з історії первісного суспільства в Україні. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки.

Луцьк, 2011. № 10. С. 93–98. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153583165.pdf> (date of access: 29.04.2025).

57. Москаленко О. Ю. Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті / О. Ю. Москаленко // Література та культура Полісся : зб. наук. праць. – Ніжин, 2009. – Вип. 56 : Проблеми філології, історії та культури XIX–XX ст. в сучасному науковому контексті. – С. 136–150.

58. Шаталович І., Байрак Л. Історична еволюція релігії : навч. посіб. Дніпро : НМетАУ, 2013. 60 с.

59. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : Іст.-реліг. монографія. 2-ге вид. Вінніпег : Т-во «Волинь», 1981. 424 с.

60. Поливач М. А. Зародження та формування релігії. Продовольча та екологічна безпека в умовах війни та повоєнної відбудови: виклики для України та світу : мат. Міжн. наук.-практ. конф., секція 4: Якість освіти та гуманітарна наука в умовах війни та глоб. викликів, м. Київ, 25 трав. 2023 р. Київ, 2023. С. 264–268. URL: <https://surl.li/pivtiw> (дата звернення: 29.04.2025).

61. Бондарчук Я. В. Відображення найдавнішого релігійного культу кісток у мистецтві пізнього ашелью та доби муст'є. Наук. зап. НаУКМА. Історія і теорія культури. Т. 4. 2021. С. 35–45. URL: <https://doi.org/10.18523/2617-8907.2021.4.35-45> (дата звернення: 29.04.2025).

62. Індиченко Г. В. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40-10 тис. років тому) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2006. 16 с.

63. Леонова А. О. Сировинна база кістяної індустрії пізньопалеолітичного поселення Анетівка II. Кам'яна доба України. 2011. № 14. С. 149–157. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58729/19-Leonova.pdf?sequence=1> (дата звернення: 29.04.2025).

64. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 662 с.

65. Кримінологічна характеристика злочинності в історії людства : монографія / Т. В. Корнякова та ін. Дніпро : ЛІРА, 2017. 300 с.

66. Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього

природного середовища : монографія. Київ : Нац. акад. упр., 2011. 368 с. URL: <https://nam.kyiv.ua/files/publications/978-966-8406-46-1-monog.pdf> (дата звернення: 29.04.2025).

67. Вангородська Н. А. Еволюція категорій «злочин» і «покарання». Academia.edu. URL: https://www.academia.edu/33078783/Еволюція_категорій_злочин_та_покарання_ (дата звернення: 29.04.2025).

68. Бойко І. Й. Становлення державності та права на території сучасної України в прадавню добу. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2021. Випуск 73. С. 14-27. URL: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2021.73.014> (дата звернення: 29.04.2025).

69. van Dalen B., Roberts P. Prehistoric Human Development and Sustainability.

The Palgrave Handbook of Global Sustainability. Cham, 2022. P. 1–40.

70. Stable Isotopic Evidence for Nutrient Rejuvenation and Long-Term Resilience on Tikopia Island (Southeast Solomon Islands) / J. A. Swift et al. Sustainability. 2021. Vol. 13, no. 15. P. 8567. URL: <https://doi.org/10.3390/su13158567> (date of access: 29.04.2025).

71. Kirch P. V. ARCHAEOLOGY AND GLOBAL CHANGE: The Holocene Record. Annual Review of Environment and Resources. 2005. Vol. 30, no. 1. P. 409–440.

72. Fisher C. Archaeology for Sustainable Agriculture. Journal of Archaeological Research. 2019. Vol. 28, no. 3. P. 393–441.

73. Корнякова Т. В., Юзікова Н. С. Кримінологія: курс лекцій. Дніпропетровськ : Ліра, 2014. 244 с.

